

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»
ЦЕНТР ЄВРОПЕЙСЬКИХ ГУМАНІТАРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ЦЕНТР ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ЄВРЕЙСТВА

Кшиштоф Чижевський

У напрямку Ксенополісу

Переклад з польської Костянтина Москальця

Київ
ДУХ І ЛІТЕРА
2024

Купити книгу на сайті kniga.biz.ua >>>

Зміст

Передмова. <i>Тімоті Снайдер</i>	7
Ксенополіс. Мова про уникнення принципу протиріччя, за участі двох монахів, жінки на березі ріки, лікаря і філософа.....	13
СПОЛУЧНА ТКАНИНА	
Мілош: сполучна тканина.....	45
Лімес і агора.....	53
Міст і людина.....	64
Культура і солідарність.....	74
Ерос і Мнемозина.....	84
ПРИКОРДОННЯ	
Голос Іншого.....	91
Час провінції.....	103
Лінія повернення. Про практику прикордоння у діалозі з Чеславом Мілошем.....	112
ЄВРОПА ЦЕНТРУ	
Центральна Європа і етос прикордоння.....	139
Комплекс Атлантиди, або Центральна Європа після кінця світу.....	149
Чернівці – забута метрополія на рубежах габсбурзької монархії.....	157
Духовність Вільнюса.....	175
Поміж Тімішоарою і Таргу Муреш.....	184
Наша Боснія.....	193

Косовські варіації (1).....	210
Косовські варіації (II).....	225
Берлінський зошит	243

ЛЮДИ ПРИКОРДОННЯ

Міцкевич: громадянин Книги	285
Roth Zeitung	298
Sacrum, фашизм, Еліаде. На берегах щоденника Михаїла Себастьяна	312
Мілош: інша вірність.....	331
Фіцовський: шлях до прочитання попелу	340
Бараньчак: горизонт, який розширюється	353
Клаіч: Культуртрегер	365
Джадт: старший брат у мисленні.....	375
Венцлова: людина з іншого боку	389
Янчар – людина з межі	411
Грудзінська-Гросс: дух правди	426
Аляксандравічюс: сучасність і Литва історика.....	440

ЩО ЗАЛИШАЄТЬСЯ?

Етос аматора	455
Малий центр світу	468
У напрямку глибокої культури.....	473

Передмова

Нічого мені, прошу пана,
Так не жаль, як порцеляни.

У вірші «Пісня про порцеляну», написаному у 1947 році, Чеслав Мілош зачіпає делікатну і несподівану ноту. Вірш, написаний на стіні кав'ярні, названої за його заголовком, до певного моменту витриманий у жартівливому тоні, протиставляє позачасове щастя юності потрясінням, які розривають час навпіл – на дитинство і дорослість, на мир і війну, на до і після. Рожеві блюда та квітчасті філіжанки залишаються на березі, чавлені тепер гусеницями танка.

Кав'ярня розташована у підвалі відреставрованого маєтку в Красногруді, тобто в місці, де юний Мілош проводив літні канікули, купаючись в озері та попиваючи чай з квітчастих порцелянових філіжанок. У ті часи, у двадцяті й тридцяті роки минулого століття, маєток, розташований неподалік від польсько-литовського кордону, був пансіонатом, яким керували дві тітки Мілоша. У вересні 1939 року Польща була захоплена нацистською Німеччиною і Радянським Союзом; околиці Красногруді були зайняті спочатку радянськими, а потім німецькими танками.

Сейненщина, де розташована Красногруда, була і є прикордонною територією у всіх значеннях цього слова. У середньовіччі належала Великому Литовському Князівству, яке у 1385 році уклало унію з Королівством Польським. Тут знайшли

притулок російські старообрядці, які втікали з Росії після релігійних реформ сімнадцятого століття. У селах розмовляли литовською, білоруською, польською та їдишем. Неподалік від сейненської ринкової площі стоїть Біла Синагога. Німці вигнали місцевих євреїв на схід до радянського кордону, а в 1941 році знищили їх після вторгнення до СРСР.

У 1944 році Червона Армія повернулася, громлячи німців, а потім і поляків, які воювали з німцями. У липні 1945 року побіля Сейн червоноармійці захопили в полон тисячі чоловіків, які чинили опір німцям, і сотні їх знищили. Регіон знову став частиною Польщі, цього разу комуністичної. Литва, тепер уже радянська республіка, а не незалежна держава, знову була одразу за кордоном. Пансіонат у Красногруді припинив своє існування, порцеляну про всяк випадок закопали. Садиба, де Мілош проводив літні канікули, занепадала, аж поки не перетворилася на руїну. Сам поет емігрував і в 1947 році написав «Пісеньку про порцеляну». Синагогу в Сейнах віддали під господарські потреби, що за комунізму було поширеною практикою.

Кшиштоф Чижевський із друзями прибув до Сейн у 1989 році, коли закінчився комунізм. Походив із середовища альтернативного театру, належачи передусім до мандрівної етнографічної трупи, яка прагнула висвітлювати різноманітні народні традиції в офіційно однорідній країні. Чижевський і його приятелі отримали згоду на використання синагоги (спочатку від міста, а після реституції єврейської власності від єврейської громади) і перетворили її на сцену для театральних та музичних спектаклів. Почали друкувати книжки про прикордоння, серед іншого «Сусідів» Яна Томаша Гросса. Чеслав і Анджей Мілоші довірили їм маєток у Красногруді, що був відбудований як центр діалогу. Осередок і Фундація «Прикордоння», створені у Красногруді та Сейнах, позначені особливим ставленням до минулого.

Після падіння комунізму в 1989 році у Польщі, та, мабуть, і в усій Центрально-Східній Європі існувало два розуміння минулого. Найбільш чутними були голоси, які одразу ж заявили, що історія закінчилася і майбутнє належить передбачуваній ліберальній демократії. Ми всі є раціональними суб'єктами, яких капіталізм веде до демократії, і немає потреби в окремих традиціях та пам'яті. Однак незабаром з'явилася реакція під гаслом «пам'ять»: наша нація постраждала, безумовно, більше, ніж інші народи, які ніколи цього страждання не зрозуміють. Отже, минуле слід повернути і перебудувати таким чином, щоб виразити нашу невинність (а також провини інших).

В есеях, які містяться у цій книжці, а також у діяльності «Прикордоння» перемагає інший підхід. Минулого не можна ні розвіяти в ім'я універсалізму, ані увіковічити в ім'я нації. Хто не бачить початку, говорить Чижевський, той любить ілюзії: власної раціональності або власної невинності. Пригадування минулого має бути колективним зусиллям, яке передбачає пошук шляхів – через культурну діяльність – для видобування на світло несподіваних спогадів і незручних правд. Неможливо подолати події без їхнього опрацювання. Не можна повернутися до дому, його треба відбудовувати, постійно заново.

Обидва уявлення про минуле, які переважали після 1989 року, мали певне політичне забарвлення: прихильники забуття були неолібералами, а ті, що обстоювали сторону пам'яті, схилилися до націоналістичної правиці. Попри очевидну різницю між ними, обидві позиції були взаємозалежними. Декларація західних держав щодо того, ніби історія не має значення, викликала реакцію людей, які вважали, що їхня історія залишається невідомою. Капіталізм, який розпочинався і закінчувався особистістю, природно розбуджував туманне відчуття браку спільноти. У свою чергу мультикультуралізм, який принципово толерує відмінність, міг бути тільки поступкою з метою уникнення конфлікту, а не кроком уперед до зустрічі.

Діячі з «Прикордоння» знали, що як спадщина комунізму, так і виклики капіталізму породжують проблеми для культури. Потрібно було чимало праці, щоб уможливити людям вираження того, що раніше було невимовним. Проте звичайне схвалення голосів, які видобув і зміцнив ринок, не було розв'язанням. Адам Сміт розумів, що капіталізм опирається на чеснотах, які він сам не створював. Як мають сформуватися такі чесноти?

У своїх есеях Кшиштоф Чижевський пише про вчаділу від фашизму румунську еліту, про тих блискучих людей, які після 1918 року – коли на мапі континенту з'явилися молоді центрально- і східноєвропейські держави – прагнули вилікувати відчужену особистість національним ентузіазмом. Пише також про те, як запобігти відчуженню у наших містах, шукає Ксенополісу, такого розв'язання, яке спроможне протистояти (*sans le mot*) фашистським спокусам. Як і Мірча Еліаде, про якого пише, Чижевський вирушив на Схід у пошуках мудрості, щоби повернутися з нею на схід Європи. Проте на відміну від Еліаде тужить не за колективізмом, а за зустріччю.

Чижевський (і його друзі з «Прикордоння») пропонують не ідеологічну відповідь на неолібералізм або фашизм, а радше практику ідеї. Кшиштоф Чижевський пише не так гладко, як звикли писати неоліберали, глухі до особистого досвіду. Він також далекий від грубості націоналістів, свято переконаних, що тільки їхнє бачення минулого єдино слушне. Чижевський пише сердечно – і тоді, коли підтримує щось, і тоді, коли вагається – роблячи це поблажливо.

Подана на цих сторінках ідея культурної *praxis* не належить до категорії великих жестів. Тут нема революцій, які все змінюють, які легковажать складності і нищать індивідуальність. Мистецтво у «Прикордонні» полягає не у красивих жестах чи радикальному зреченні. Тут не йдеться ні про побудову міфів, ані про їхнє руйнування. Митець виступає тут не від

імені інших людей, а поміж ними, створюючи те, що Чеслав Мілош назвав «сполучною тканиною».

Мистецтво «Прикордоння» – це повернення. На сторінках цієї книжки Мілош повертається до Красногруді. На амарантовому ганку відреставрованого маєтку, тепер заповненого віршами Мілоша, видніється мотто його родича, поета Оскара Мілоша: «Горе тому, хто вирушає і не повертається». Чижевський їде до Румунії, а потім до Румунії знову повертається; їде до Югославії, а потім знову повертається до Югославії. Зруйнований у Мостарі міст опиняється в центрі його роздумів: фізично його можна відбудувати, але що означає знову об'єднати людей після потрясінь, які розривають час навпіл, на дитинство і дорослість, мир і війну, до і після?

Може, це не дуже гламурно, але дуже важливо, що мистецтво «Прикордоння» полягає у повторенні. Це гостинність до прибульців із міста і з широкого світу в «обраних провінціях» Сейн і Красногруді. Воно є спектаклем – як «Сейненські хроніки» – що постійно повторюється у синагозі під невтомним поглядом Божени Шредер. Це майстерні: мистецтва, письма, театру і музики, де молоді люди – тиждень за тижнем, рік за роком – зростають іншими людьми, ніж ті, якими би вони стали без цього.

Мабуть, найпомітнішим є повернення довоєнної єврейської музики – клезмерської – і її відтворення завдяки тяжкій праці тутешньої дітвори та її геніального концертмейстера Войтека Шредера. Біляві, розпатлані п'яти- або шестилітні дітлахи з польських і литовських родин вчать грати на тромбонах, трубах, кларнетах або барабанах музику, яка і близька, і далека їм. Коли виростуть, самі вирішать, чим є для них ця музика, що говорить про їхню Польщу або їхню Литву, про їхнє місце, їхні родини і про них самих.

Клезмерський оркестр грає подеколи у підвальній кав'ярні красногрудського маєтку. Там, де Кшиштоф Чижевський

приймає гостей і здалеку, і зблизька, щоб розмовляти з ними про відродження і формування прикордоння, які практикує сам, включно з тими, на чю працю і пам'ять покликається. Музичними вечорами на сцену виходить Малгожата Чижевська, співаючи на їдиш під акомпанемент юного оркестру. На столах, біля яких щільно сидять місцеві завсідники і гості з Польщі (а також із Європи та з-за океану), тісняться квітчасті філіжанки.

Бо «Прикордоння» відшукало порцеляну.

Ксенополіс. Мова про уникнення принципу протиріччя, за участі двох монахів, жінки на березі ріки, лікаря і філософа

Втрачена таємниця спільноти

Ми зруйнували берлінський мур, відкрили кордони, поширили Інтернет, більшість із нас живе у багатокультурних метрополіях. А проте мур залишається живим досвідом сучасного європейця. Перед дедалі більшою хвилею емігрантів, а може, насамперед перед дедалі сильнішою слабкістю самого центру того, що вважається нашим, ми знову починаємо зводити мури, паркани і загорожі, у тому числі й вздовж кордонів національних держав. Одночасно ми усвідомлюємо, що вирішальними для цих, усе глибших поділів, дедалі менше є мовні й етнічні бар'єри, а також бар'єр політичного устрою. Сьогоднішній мур виростає всередині суспільства, на тому самому березі ріки, і зводять його гострі та конфронтаційні межі культурних тотожностей. Зростаюча близькість чужого, не назовні нашого світу, а в інтимному просторі, досі зарезервованому для того, що близьке і своє, встановлює новий мур, у якому запечатані наші сучасні страхи і загубленість. Дедалі чіткіше здаємо собі справу, що тотожність – це не те саме, що спільнотність, і що провадячи бої на захист тієї першої вартості, ми чимало втратили з духу вартості другої. Проблема сучасної Європи полягає не